

МІФОЛОГІЧНО-ХРИСТІЯНСЬКЕ КОДУВАННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ірина Чибор. *Міфологічно-християнське кодування у фразеологічних одиницях української мови.*

У статті проаналізовано способи реалізації міфологічно-християнського міжкодового переходу у фразеології української мови, описано етнокультурні особливості фразеологічних і пареміологічних одиниць, співвідносних з міфологічними та християнськими уявленнями про чорта як уособлення нечистої сили, з'ясовано генезу досліджуваних одиниць.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, міфологічний код культури, міфологічно-християнський міжкодовий перехід.

Ирина Чибор. *Мифологическо-христианское кодирование во фразеологических единицах украинского языка.*

В статье проанализированы способы реализации мифологическо-христианского перехода во фразеологии украинского языка, описаны этнокультурные особенности фразеологических и паремiologicalических единиц, соотносимых с мифологическими и христианскими представлениями о черте как олицетворению нечистой силы, определена мотивация исследуемых единиц.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, мифологический код культуры, мифологическо-христианский межкодовый переход.

Iryna Chybor. *The mythological and christian encode in phraseological units of ukrainian language.*

The article analyses the ways of implementation of the mythological and Christian intercode transition in phraseology of the Ukrainian language, ethnocultural specifics of the idiomatic and paremiological units, correlated with mythological and Christian notions of hell as the embodiment of all evil spirits, revealed the genesis of explored units.

Key words: phraseology, phraseological unit, the code of mythological culture, mythological and Christian intercode transition.

Дослідження фразеології в етнолінгвістичному та лінгвокультурологічному аспекті сьогодні не втрачає актуальності. Фразеологізми як знаки мови акумулюють у собі елементи культури народу, декодування яких дає змогу описати мовну картину світу лінгвоспільноти. Етнокультурне кодування фразеологічних одиниць (ФО) – предмет мовознавчих розвідок М. Ковшової, Д. Гудкова, В. Красних, М. Рака, О. Селіванової, Л. Савченко та ін. Фразеологізми, співвідносні з міфологічним кодом культури, що репрезентує архаїчні світоглядні уявлення, аналізують: В. Мокієнко, І. Кузнєцова, А. Аксамітов, Н. Хобзей, Л. Савченко, І. Чибор та ін. Досліджуючи ФО в системі кодів культури, науковці неодноразово вказували на неможливість установа чітких меж між кодами культури [див. 10, с. 220–221; 9, с. 71], проте окремо не розглядали ФО, у яких репрезентація одного коду експліцитно чи імпліцитно здійснюється за посередництвом або за допомогою знаків іншого. Запропонована розвідка – спроба описати периферію міфологічного коду культури⁵, а саме особливості реалізації міфологічно-християнського міжкодового переходу у фразеології української мови на прикладі уявлень про нечисту силу.

Мета статті – виявити та описати етнокультурні особливості фразеологічних і пареміологічних одиниць (ПО), співвідносних з міфологічними та християнськими уявленнями про чорта як уособлення всієї нечистої сили, з'ясувати мотивацію досліджуваних одиниць.

Християнська релігія значно вплинула на розвиток в українській культурі образу чорта як уособлення всієї нечистої сили. У світогляді українців поєднано „давній поганський погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї мішанини народився в народній фантазії новий тип демонської сили” [8, с. 55]. На синкретизм вірувань, а точніше на двовір'я, „що глибоко ввійшло в саму душу всенародно”, указував ще Іларіон (Митрополит) [5, с. 8]. Під впливом християнства, як зазначає В. Гнатюк, стиралися з часом відмінності між різновидами нечистої сили (водяником, домовиком, чортом і т. д.), і як наслідок уся нечиста сила „зводилася під один знаменник чорта” [3, с. 384], що зумовило формування уявлень про чорта⁶ як про сатану⁷ і

⁵ У системі міфологічного коду культури виокремлюємо ядро, де експліцитно можна простежити міфологічну мотивацію фразеологічної одиниці, і периферію, де міфологічну мотивацію виражено імпліцитно через посередництво або за допомогою знаків інших кодів культури [див. 11, с. 293].

⁶ Етимологію слова *чорт*, праслов'янське *čьrtь, виводять від *čьrsti, *čьrt – ‘йти з плугом, орати (рити)’, тобто ‘той, хто рие (земляний, підземний дух)’ або від *čьrti, *čьrō – ‘тяти, різати’, тобто ‘скалічений, обтятий’ (пор. рос. *черта, чертить*) [ЕСУМ VIб с. 344].

диявола⁸, які уособлюють передусім зло (злу силу), а також виступають на противагу Богові, уособленню добра (доброї сили). Якщо в дохристиянських віруваннях в образі чорта уявляли нечисту силу, яка відповідала за різні сфери буття людини і здебільшого чинила шкоду, то в християнстві, як зазначає Т. Вільчинська, чорт – „антипод Бога, причетний до творення світу та відповідальний за те, що гине цей світ у гріхах” [2, с. 188]. На цих підставах ФО, що репрезентують поєднання давніх міфологічних і християнських уявлень про нечисту силу, розглядаємо на периферії міфологічного коду культури і трактуємо як реалізацію міфологічно-християнського міжкодового переходу.

У фразеології української мови міфологічно-християнській міжкодовий перехід зреалізовано через зіставлення Бога і чорта (інтерпретація опозиції добро / зло), напр.: *Бог Боговоє, а біс бісовоє* (Ном., с. 151), *Бог – своє, а чорт – своє* (Пуш., с. 28), *Бог дав, дідько взяв* (Фр. I, с. 67), *Бог дав, а чорт забрав* (ПП-3, с. 295). Деякі з досліджуваних одиниць репрезентують уявлення про Бога і чорта, що разом брали участь у творенні світу, напр.: *Богъ сотворив цапа, а чортъ кацапа* (Чуб., с. 257; див. Пуш., с. 29), *мудрість від Бога, а дурість – від чорта* (Пуш., с. 65),⁹. Опосередковано ці уявлення реалізовані у ПО: *добра жена отъ Бога, а лиха отъ чорта* (ПГУР, с. 256), *де Біг церкву ставить, там дідько коршму* (Ном., с. 517; порівн. Ільк., с. 24; Фр. I, с. 76; ПП-3, с. 312), *панъ Богъ давъ купця, а чортъ розгудця* (Закр., с. 194; Ільк., с. 72; ПГУР, с. 318), *дасть Бог купця, а чорт розгудця* (Ном., с. 469; див. ПП-3, с. 125), діал. західнополіське *дас'т' Бог купц'е, а чорт фактура* (Арк., с. 8), *давъ Богъ свято, а чортъ роботу* (Ком., с. 85; порівн. ПП-3, с. 295; Пуш., с. 70); *Бог з празником, а чорт з роботою* (ПП-3, с. 295), *Бог дав свята, а чорт гості* (Пуш., с. 28; ПП-3, с. 32), *Бог дав хліб, а чорт гроші* (Пуш., с. 28), *дав Бог день, а дідько – гості* (ПП-3, с. 32), *дав Бог вечер, а дідько гостей* (Пуш., с. 70), *дай Бог ноги [а чорт колеса]* – ‘уживається для вираження необхідності раптової втечі звідкись’ (СФУМ, с. 186), лемківське *боже тя провад, а дябле пхай* – ‘уживається для вираження бажання уникнути чогонебудь небажаного, застерегтися від чогось’ (ФСЛГ, с. 28). Як бачимо, з волі чорта, так само як і з волі Господа, відбуваються певні події в житті людини, що мотивовано уявленнями про чорта як співтворця світу. Зазначене інтерпретовано також у ПО, які відображають ставлення людини до Бога і чорта як до двох могутніх сил¹⁰, які мають безпосередній вплив на її життя, напр.: *Бога ны гнивы, а чорта ны дражны* (Бес., с. 490; порівн. Закр., с. 144; Ільк., с. 7; ПГУР, с. 271; Фр. I, с. 66; Ном., с. 277; ПП-3, с. 294), *Богу молись, та й чорта не забувай* (Ном., с. 701), *Бога хвали, а чорта не гніви* (Чуб., с. 235; Фр. I, с. 66), *Богу молись, а чорта не гніви* (Ном., с. 277; див. ФПССС, с. 44; ПП-3, с. 295; Пуш., с. 30), *на Бога надійся, але й чорта не гніви* (Пуш., с. 166), порівн. також ФО діал. волинське *і Богу і чорту молитися* з семантикою ‘намагатися для усіх бути добрим’ (СВФ, с. 100). Зіставлення Бога і чорта як двох протилежних сил вбачаємо у ФО *ні Богу (Богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга (коцюба, ладан, надовбень, угарка, рогачило)*, яка в сучасній українській літературній мові функціонує з двома значеннями: ‘1) нічим не примітна посередня людина; 2) нема ніякої користі, толку з кого – чого’ (СФУМ, с. 637; порівн. Бес., с. 502; Закр., с. 191; Ном., с. 304; Дубр., с. 69; ЗУПД, с. 114; Пуш., с. 201; ПП-2, с. 418; ПП-4, с. 227; Мац., с. 26; ФСГЖ, с. 158), порівн. діал. південно-західне *і Богові свічка, і чортові кочерга* (Пуш., с. 118), *ні Богу свічка, ні чортові постолі* (Пуш., с. 201), *поставив Богові свічку і чортові – огарок* (Пуш., с. 226; порівн. ПП-3, с. 295), східнослов'янське, степове *ні до Бога з свічкою, ні до чорта кочергою* – ‘мовчквата людина, ні до чого нездатна, „ніяка”’ (ФСССГД, с. 66), поліське *неи тоуб'і дудка ни чортув'і кучирга* – ‘ні те ні се’ (Арк., с. 91), *ни Богуві св'ічка ни чортов'і гожуу* (Арк., с. 78), у говірках Житомирщини поширені такі ФО: *ні Богові свічка, ні чортові люлька* – ‘нездібна людина’

⁷ Лексему *сатана* запозичено в давньоруську мову з грецької, грецьке *σατανᾱς* походить від гебрайського *šāṭān* буквально ‘протидіючий’, споріднене з арійським *šāiṭān* ‘чорт’ [ЕСУМ V, с. 183].

⁸ Лексема *диявол* походить від грецького *διάβολος* – ‘диявол; наклепник’, пов’язане з *διαβάλλω* – ‘перекидаю; сію розбрат; зводжу наклеп; обвинувачую’, що за посередництвом старослов’янської потрапило до української мови [ЕСУМ II, с. 81].

⁹ Порівн. також подібні: *де ся церков буду, там чорт коршму мурує* – ‘де чеснота, там і покуса’ (Фр. III, с. 289), *Біг коршми, а чорт церкви не любить*, зафіксовану з коментарем „[...] відгук прастарого дуалізму, якого велика міра є в християнстві” [Фр. I, с. 65].

¹⁰ Уявлення про всевладдя чорта нарівні з могутністю Бога реалізоване у ПО: *потай Бога, щоб і чорт не знав* – ‘зробити таємно’ (Ном., с. 280; порівн. Закр., с. 167; ПП-3, с. 298), *сказав би Богові правду, та чорта боює* (ЗУПД, с. 204), *и чортъ Бога боить ся, а зло творить* (ПГУР, с. 274).

(ФСГЖ, с. 158), *Богу – свічка і чорту – огарок* – ‘лицемірна людина’ (ФСГЖ, с. 158) тощо. Лексикографічні та фольклорні джерела XIX ст. фіксують зазначену ФО в різноманітних варіаціях, порівн.: *ні Богові свічка, ні чортові (лукавому) ладан (ожог, гожуг, головешка, огарок, угарок, кочерга, каганець, дудка)* (Ном., с. 304–305), *ні богови свічка, ні чортови ожух* – ‘мова про непотрібного чоловіка’ (Фр. III, с. 78; див. Ільк., с. 70; ПП-4, с. 227), *ні Богові свічка, ні чортові кожух* (ПП-3, с. 289; див. Закр., с. 191), *ні Богу свічка, ні чортови огарок* (Фр. III, с. 387; порівн. Чуб., с. 274), *ні Богу свічка, ні дідькові огарок* – ‘ні до чого, про непутящого чоловіка’ (Фр. I, с. 83); *ані Богу свічки, ані чортови огарка* – ‘говорять про щось нездале, ні добре, ні лихе’ (Фр. III, с. 77), *ні Богу офіра, ні чортови свічка* – ‘говорять про чоловіка ні до чого нездалого’ (Фр. II, с. 485), *ні богові молитва, ні чортові пісня* (ЗУПП, с. 203), *ПО з нашого Захарка ні Богу свічка, ні чортові угарка* (Ном., с. 304; див. Закр., с. 167; Ільк., с. 38; Дубр., с. 62; ПП-2, с. 208, 418; ПП-3, с. 311; ПП-4, с. 227; ФСГЖ, с. 158) тощо. Появу досліджуваної ФО пов’язуємо з релігійною традицією ставити в церкві свічки перед образами, а також з міфологічними уявленнями про Білобога і Чорнобога – уособлення добра і зла, для умилостивлення яких давні слов’яни приносили жертви¹¹. Звідси й прототипний сценарій жертвоприношення і Богові, і чортові, що лежить в основі образу названої ФО (порівн. також *палить свічку і богу і чортові* (ПП-3, с. 311), *і чортові треба часом свічку запалити* – ‘не раз і злomu чоловікови треба догодити’ (Фр. III, с. 322; див. Закр., с. 169; Ільк., с. 41; ПГУР, с. 274; Ном., с. 277; ПП-3, с. 288)). За повір’ям, чортові потрібно було приносити більшу жертву, ніж Богові, щоб полегшити своє перебування в пеклі, звідси ПО: *Богові свічку, а чортові дві* (ПП-3, с. 295), *постав богу свічку, а чорту дві* (ПП-3, с. 298).

Зіставлення Бога і чорта в українській фразеології опосередковано репрезентовано через опозиції: святе (Боже) / чортове, напр.: *за святим ділом та чортовими ногами* (Ном., с. 589; ПП-3, с. 299), *до Божого дару з чортовими ногами* (Ном., с. 44), *село Святе, а люди чортові* (Пуш., с. 244), діал. західнополіське *ти йому Богове, а в’ін то’бі – чортове* (Арк., с. 45), волинське *святе та Боже [на чорта схоже]* – ‘удавано добра і сумирна людина’ (СВФ, с. 150), *святий та божий на чорта схожий* (ФСГЖ, с. 191; порівн. Чуб., с. 264; ЗУПП, с. 180; ПП-3, с. 288, 289, 299), що з семантикою ‘лицемірити’ функціонує в говірках Житомирщини; ангел / чорт (ангельський / чортовий): *між людьми ангел, а вдома – чорт* (ЗУПП, с. 199), *був би ангел, коби не роги* (ПП-3, с. 294), *і з янгола можна зробити чорта* (ПП-3, с. 294), *ангельській голосокъ, а чортова думка* (Павл., с. 78; див. Закр., с. 142; Чуб., с. 264; Ном., с. 165; ЗУПП, с. 118; ПП-2, с. 297; ПП-3, с. 294), *ангельські волоса, а чортова голова* (Ном., с. 165; ПП-3, с. 294) тощо; служитель церкви (піп, дяк) / чорт, напр.: *піп своє, а чорт своє* (Ном., с. 151; ПП-3, с. 305, 291; ФСГЖ, с. 136), *піп про своє, а чорт про своє* (ФСГЖ, с. 136), *піп своє править, а той – убий ёго, сила Божя, – своє править* (Ном., с. 151), *піпъ своє, чортъ своє, а вітер своє* (Чуб., с. 280; див. ПП-3, с. 305), *попъ своє, чортъ своє, попъ въ звонъ, чортъ въ клепало* (ПГУР, с. 323), *якъ піпъ у дзвинъ, то чортъ у клепало* (Мал., с. 217), *піп у дзвін, а чорт (дідько) в клепало (та й каже, що ёго голосніше)* (Ном., с. 151; ПП-3, с. 305), *піпъ у дзвинъ, а чорт у макагінъ (калатало)* (Ком., с. 72), *піп у дзвін, а чорт (дідько) в калатало (солом’яник)* (Ном., с. 151; див. ЗУПП, с. 74; Пуш., с. 218; ПП-3, с. 305), *дяк у дзвін, а дідько в клепало* (Фр. II, с. 84; порівн. ПП-3, с. 285), діал. поліське *п’ін в зв’ін, а д’іт’ко в коронку* (Арк., с. 8), (порівн. також подібну ФО з компонентом *Бог*: *Бог дзвони в дзвін, а дідько в калатало* (Пуш., с. 29)¹²); *піп з хрестом, а чорт з хвостом* (Ном., с. 151; ПП-3, с. 305 порівн. Фр. II, с. 541),

¹¹ Щодо походження описуваної ФО з її численними варіантами у східнослов’янських мовах існують різні думки. Підставою виникнення ФО рос. *ни богу свечка ни черту кочерга* і її діалектних варіантів В. М. Мокієнко вважає протиставлення Божого і чортового джерел світла: свічки і кочерги. Лексема *кочерга* первинно функціонувала з семантикою ‘дерев’яна обгоріла палка, яку можна було використовувати як жевріючу лучину для освітлення приміщення’ [див. 7, с. 165; 1, с. 52; БФСРЯ, с. 481]. Інший погляд на проблему походження ФО висловила Л. Кругликова, стверджуючи, що в основі виникнення досліджуваної ФО – протиставлення Бога і чорта з їх узвичаєними атрибутами (свічка – атрибут Бога, а кочерга – чорта, локалізованого у пеклі), що уособлюють праведника і грішника. Заперечна структура ФО *ні Богові свічка, ні чортові кочерга*, на думку вченої, формує найменування на позначення людини, яка „ще не дотягнула до того, щоб стати свічкою Богові, і не настільки грішна, щоб виконувати роль кочерги для чорта” [6, с. 118–119]. У такий спосіб Л. Кругликова пояснює мотивацію у структурі ФО компонентів на позначення предметів домашнього вжитку, які використовувалися для розпалювання вогню, готування їжі в печі тощо і відповідно стали атрибутом чорта, який має справу з вогнем у пеклі. Однак це не пояснює наявності таких компонентів, як *люлька, постолі, кожух, дудка, ладан, свічка* і ін., що виступають атрибутами чорта у варіантах ФО.

¹² Наявність ФО вказує на зіставлення в народних уявленнях Бога і чорта як доброго і злого начала, що в описуваних ФО виражено через опозицію служитель церкви (посередник між Богом і людьми) / чорт.

ніп з кадилом, чорт з тютюном (ЗУПП, с. 74), *ніп у ризи, чорт у рядно та й правлять в одно* (ПП-3, с. 305; порівн. ПП-3, с. 301) тощо.

Під впливом християнської релігії сформовано уявлення щодо згубної дії на нечисту силу артефактів, які використовують у релігійних обрядах, напр., хреста, звідси ФО: *жахається, як чорт хреста* – ‘дуже боїться’ (ССНП, с. 163; див. Ном., с. 247), *боїться як дідько хреста* (ССНП, с. 47), *і дідько хреста боїться* – ‘і для найсильнішого та найгрізнішого буває щось страшне та недоступне’ (Фр. I, с. 591), середньополіське *боїться як чорт хреста* (Добр., с. 46), *тікає як дідько від хреста* (Фр. I, с. 594), *втікає як чорт від хреста* (Добр., с. 129), порівн. також ПО: *єдні дідьки бояця хреста, а другі батога* (Ном., с. 356; див. Закр., с. 161; Ільк., с. 32; ПГУР, с. 262); кадила, ладану, (згубний вплив мав пахучий дим, утворений внаслідок кадіння ароматичної смоли), порівн. ФО: *боїться як чорт хреста і кадила* – ‘дуже боїться, уникає’ (ССНП, с. 162; ПП-4, с. 71), *потрібне як чортові кадило* – ‘зовсім непотрібний’ (ССНП, с. 163), діал. середньополіське *боїться як чорт кадила* (Добр., с. 46; ПП-4, с. 71), лемківське *як чорт кадила (ладану)* зі словом *боятися* – ‘дуже сильно’ (ФСЛГ, с. 253); *боїться як чорт ладану* – ‘дуже боїться, уникає’ (ССНП, с. 162; див. Бес., с. 490; Закр., с. 222; Ном., с. 247; ФПССС, с. 276; ЗУПП, с. 135; ПП-4, с. 71; Пуш., с. 31; Добр., с. 46; Мац., с. 225), *боїться як дідько ладану* (ССНП, с. 47; див. ПП-4, с. 71; Фр. I, с. 113), *бои(т)сА я(к) хто іны(и) ладану* (Зін., с. 216), *чорт ладану боіця* (Ном., с. 46; ПП-3, с. 291), *жахається (сахається) як чорт ладану* – ‘дуже боїться’ (ССНП, с. 163; див. Ном., с. 247), *як чорт ладану* зі словом *боятися* (Уд. II, с. 285; Ужч., с. 196; Мац., с. 225), *утікає як чорт від ладану* – ‘дуже швидко, перелякано тікає’ (ССНП, с. 164; див. Ном., с. 247; Добр., с. 129), *як чорт від ладану* зі словом *тікати* – ‘надзвичайно швидко, злякано’ (СФУМ, с. 769; порівн. Уд. II, с. 285), *мов чорт від ладану* – ‘у будь-який спосіб unikнути кого-, чого-небудь’ (Уд. I, с. 300), *як нечистий від ладану тікає* – ‘дуже боїться, уникає’ (ССНП, с. 100), *потрібний як чорту ладан* – ‘зовсім непотрібний’ (ССНП, с. 163; див. ПП-4, с. 108; Добр., с. 19), діал. поліське *скаче як чорт перед ладаном* (Добр., с. 56), а також у *такого и чорт ладану не достане* (Ном., с. 231; ПП-2, с. 418; ПП-3, с. 290), *ладан для чортів, а тюрма для злодіїв* (ЗУПП, с. 190); освяченої води й кропила: *боїться як чорт свяченої води* – ‘дуже боїться, уникає’ (ССНП, с. 162; порівн. Закр., с. 145; Ільк., с. 8; Ном., с. 218; ПГУР, с. 234; Фр. I, с. 113; Фр. III, с. 320; Дубр., с. 3; ФСЛГ, с. 253), *втікає як чорт від свяченої води* – ‘швидко, перелякано тікає’ (ССНП, с. 163; порівн., Фр. I, с. 287; Фр. III, с. 209), *як чорт (дідько) свяченої води* – зі словами *боятися, сахатися* ‘дуже сильно’ (ФСУМ, с. 954), *боіи сі роботи як дідько свійченої води* (Фр. III, с. 26), *щез як дідько від кропила* (Фр. I, с. 595), а також священика, який послуговувався зазначеними артефактами під час відправи релігійного культу, напр.: діал. середньополіське *боїться як чорт попа* (Добр., с. 46), *втікає як чорт від попа* (Добр., с. 129), порівн. ПО *пішов би чорт на весілля, та попа боїться* (Пуш., с. 219) тощо. ФО відображають також певну настороженість чорта щодо священика: *дивиться як чорт на попа* – ‘здивовано, з цікавістю’ (ССНП, с. 163; порівн. Ном., с. 296; ПП-4, с. 132; Пуш., с. 78), *глядить, якъ чортъ на попа* (Закр., с. 152), *витріцився, як чорт на попа* (Пуш., с. 41), діал. східнословобожанське, степове *як чорт на попа* – зі словом *дивитися* ‘неприятно’ (ФСССГД, с. 531). Паремійний склад української мови репрезентує уявлення, згідно з якими чорта можна було прогнати, зробивши над собою знак хреста¹³ або помолившись, порівн.: *відхрестися від дідька, а збудеся гріха* (Ном., с. 157; порівн. Закр., с. 148; Ільк., с. 13; ПГУР, с. 317), *від чорта бим ся від хрестив, а від тебе ні відхрещуся, ні відмолось* (Ном., с. 158; ПП-3, с. 287), *од чорта одхрестилися, одмолилися, а од його, дурня, і ломакою не одіб’єшся* (Дубр., с. 82; ПП-2, с. 348), *водъ (одъ) чорта водхрестилися, а водъ Москаля не водобъешися* (Закр., с. 149; порівн. Пуш., с. 44), *од чорта одхрестилися, а од москаля – ні* (Пуш., с. 206; порівн. Чуб., с. 268). Знак хреста та молитву як захист використовували в тих випадках, коли потрапляли до місця локалізації нечистої сили (за дохристиянськими уявленнями, недоступні для людини локуси), напр.: *перехрестись, та влізь в болото* (Ном., с. 579; див. Ільк., с. 73; ПГУР, с. 318; Фр. II, с. 512), *хрести сі тай лізь у болото!* – ‘відчепися від мене’ (Фр. III, с. 283), *помолися вь скалі, вь лісі, та нічого не бійся* (Чуб., с. 230).

¹³ Порівн.: *чорта хрести, а він каже пусти* (Ном., с. 292; ПП-3, с. 290; Арк., с. 45), *чорта хрести, а він у воду лізе* (Ном., с. 291; ПП-3, с. 290), *хрещене и свячене, а вь болото лізе* (Бес., с. 514), *ти його хрести, ти його святи, а воно в болото лізе* (ПП-3, с. 313), мотивовані з одного боку, дохристиянськими уявленнями про локалізацію нечистої сили, а з другого – вірою в очищувальну силу артефактів релігійного культу.

У християнських уявленнях основним локусом нечистої сили¹⁴ є пекло – „потойбічне місце під землею, куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук” [4, с. 436; див. СД с. 93], звідси ФО: *хоч до біса у пекло* – грубо ‘куди завгодно, у найнебезпечніше місце’ (СФУМ, с. 487), *шибається як чорт по пеклі* – ‘перебуває у постійних клопотах’ (ССНП, с. 164; див. Ном., с. 171; Закр., с. 223; Ільк., с. 109; ПП-4, с. 210), *ходить як дідько по пеклу* – ‘перебуває у постійних клопотах’ (ССНП, с. 47; див. Ном., с. 171; ПП-4, с. 175), *товчється як чорт по пеклі* (ПП-4, с. 206), *квапиться як дідько до пекла* – ‘дуже поспішає до якоїсь негарної справи’ (ССНП, с. 47; ПП-4, с. 177), діал. західнополіське *спровадити до пекла чортам на сніданок* – ‘померти, потрапити до потойбіччя’ (Мац., с. 155), середньополіське *ганяє як чорти по пеклу* (Добр., с. 129), *скаче як чорт у пеклі* (Добр., с. 56), *ярчать як чорти в пеклі* (Добр., с. 143), східнословобожанське, степове *як чорт у пеклі* – зі словом *втомитися* ‘дуже сильно’ (ФСССГД, с. 531), лемківське *як дябол по пеклі* – зі словом *товктися* – ‘уживається при висловленні незадоволення, досади чиєюсь поведінкою, діями, вчинками’ (ФСЛГ, с. 85) (порівн. також *і дідько в пеклі му не догодить* (ПП-3, с. 285), *він би дідька з пекла вигнав* (с. ПП-3, 285)).

За християнськими уявленнями, господарем пекла є диявол, якому підпорядковано нижчих за рангом помічників. Основна їхня функція у пеклі – завдавати постійних страждань грішникам¹⁵, звідси ФО-прокляття: *мордовав би чорт твою маму!* (Ном., с. 194), *хай тобі маму мордує!* (Ном., с. 194), *чорти б перемучили твого батька!* (Ном., с. 193), *чорт би мучив твого батька (твою матір), сучий сину!* (Ном., с. 193), *дідьки би ти матір мучили!* (Фр. I, с. 587), *мать би ти дідько мучив!* (Фр. II, с. 381), *а най ти дідько матір трастує* (Фр. I, с. 583) тощо. У фразеології української мови наявні одиниці, що кодуєть культурну інформацію про способи, які використовували чорти для завдання мук, порівн.: *чорт би тебе спік!* (Ном., с. 193; ПП-3, с. 335), *чорти б казив (скавав, ламав, ходив, молотив) твого батька!* (Ном., с. 193), *дідьки би ти маму гонили!* (Фр. I, с. 587), *аби тебе дідько сколов* (ФСУМ, с. 242), *бодай ним дідько по смерти каміння возив*, подану з етнографічним коментарем: „у народі розповсюджене вірування, що тяжкі грішники по смерті відбувають сей найтяжчий рід праці і то в ролі тяглих коней” (Фр. I, с. 584), а також діал. лемківське *на злих чорти в пеклі воду возять* (ФСЛГ, с. 190). У пеклі грішники кипіли у смолі (порівн. *бовтнув як дідько у смолу* – ‘потрапив у небезпечну ситуацію’ (ССНП, с. 47), у *дідька смоли не купити* (ПП-3, с. 286), діал. середньополіське *крутиться як чорт у смолі* (Добр., с. 54)) й горіли у вогні, звідси й ФО з компонентом *попіл*: *товчється як чорт у попелі* – ‘перебуває у остійних клопотах’ (ССНП, с. 164; Добр., с. 57), *живемо, як чорти в попелі* (ПП-4, с. 67), діал. лемківське *як чорти в попелю* зі словом *бытися* – ‘з великим запалом, завзяттям’ (ФСЛГ, с. 253), середньополіське *пішов по попел і чорта сховав* – ‘піти й довго не повертатися’ (Мац., с. 165). Атрибутом чорта, що мучить душі покійних грішників у пеклі, є вила, порівн.: *на нього вже дідько вили острит* – ‘говорять про лихого скупого чоловіка, що хоруге і готується вмирати’ (Фр. I, с. 592), нижньонаддніпряньське *наче чортяка на вилах штрика* – ‘так гарно хто-небудь танцює’ (Чаб., с. 86; див. ССНП, с. 164), східнословобожанське, степове *[як] чорти на вилахносять кого* – ‘хто-небудь спритний, непосидючий’ (ФСССГД, с. 532), *[як] чорти на вилах підкидають* – ‘хто-небудь голосно кричить, сікається битися’ (ФСССГД, с. 532), середньополіське *величають як чорта на вилах* (Добр., с. 47), а також ПО *се така баба, що чорт її на махових вилах чоботи оддавав* (Ном., с. 178; порівн. ПП-2, с. 148, 149; ПП-4, с. 60; Пуш., с. 244; 310).

Під впливом християнського віровчення сформувалось уявлення про чорта, основне завдання якого будь-яким способом заволодіти людською душею, звідси стійкі порівняння: *лакомий як дідько на душу* (Фр. I, с. 591), *ласий як чорт на душу* – ‘дуже охочий’ (ССНП, с. 163), *чигає (чатує), як дідько на душу* (Фр. I, с. 595; ПП-4, с. 209), *чигає, як чорт на добру душу* (Фр. III, с. 308), *хапає, як дідько душу* (Пуш., с. 293), *став над душею як кат* (ССНП, с. 52), *вхопив, як лихі грішину душу* (ПП-4, с. 158), *вхватило як лихе душу* – ‘сильно занедужав’ (ССНП, с. 83; ПП-4, с. 159), середньополіське *вхопив як чорт добру душу* (Добр., с. 112), *як чорт за душею тягнеться* (Добр., с. 65), *стоїть як чорт над душею* (Добр., с. 65), лемківське *як дябол на грішину душу* – зі словом *позирати* ‘бути незадоволеним ким-, чим-небудь; сердитися на когось, щось’ (ФСЛГ,

¹⁴ Спостерігаємо поєднання дохристиянських і християнських уявлень щодо локусів нечистої сили, напр., чорт продовжує перебувати у воді, але час його перебування обмежений християнським календарем, порівн.: *по Іллі – чорт у воді* (Пуш., с. 221), *по Іллі сидить дідько у воді* (Пуш., с. 221).

¹⁵ Порівн. також ФО *орудує ним(и), як чортяка грішними душами* (ПП-3, с. 289; ПП-4, с. 189).

с. 85) (порівн. ПО *не стій наді мною, як чорт над душею* (ЗУПП, с. 120)). Найлегше чорту діставались душі людей, які піддавалися спокусі, грішили за життя, порівн.: *тішитися, як чорт грішною душею* (ПП-4, с. 217), *носитися як чорт із грішною душею* – ‘приділяти надмірну увагу чомусь незначному’ (ФСУМ, с. 558), *горнеться як чорт до грішної душі* (Добр., с. 22), *причепив сі, як чорт до грішної душі* (Фр. III, с. 322), *вчепився як чорт за грішну душу* – ‘невідступно переслідує’ (ССНП, с. 163; ПП-4, с. 159), *узявся як чорт за грішну душу* (ССНП, с. 164; див. ПП-4, с. 152), *тримається, як чорт грішної душі* (ПП-4, с. 207), *тримається як дідько за грішну душу* (Добр., с. 65), *держиться, як чорт за грішну душу* (Пуш., с. 77), *напер сі як чорт на грішну душу* – ‘про людину, яка завзято чинить капості’ (ССНП, с. 163; див. Фр. II, с. 433), *напосівся як кат на грішну душу* – ‘допікає ворожим ставленням’ (ССНП, с. 64; ПП-4, с. 187), *ухопив як чорт грішну душу* (ПП-4, с. 159), *відімчав як дідько грішну душу до пекла* – ‘дуже швидко довіз’ (ССНП, с. 47; ПП-4, с. 155), *як чорт (дідько) за грішну душу* – зі словами *вхопитися, триматися* ‘дуже міцно’ (СФУМ, с. 769), порівн. лемківське *як чорт за грішном душою* – зі словом *трястися* ‘бути дуже жадібним, скупим’ (ФСЛГ, с. 252), *як чорт на грішну душу* – зі словом *зависливий* – ‘дуже заздрисний’ (ФСЛГ, с. 253), *на пінязі як чорт на грішну душу* – ‘хто-небудь дуже скупий, жадібний’ (ФСЛГ, с. 175), *як диявол з чортовом душою* – зі словом *їхати* ‘дуже швидко’ (ФСЛГ, с. 85), а також *трісе сі над грейцаром, як чорт над грішнов душею* (Фр. III, с. 227; див. ПП-3, с. 117), *пішла душа по руках, та й чортові досталась* (Ном., с. 392; порівн. Ільк., с. 116; Чуб., с. 250; Фр. II, с. 84, 83; ЗУПП, с. 121; ПП-2, с. 255), *підє душы по руках, аж сі дідькові дістане* (Фр. II, с. 83).

Одним із засобів, який використовував чорт, щоб здобути душу людини, була спокуса: *біс (чорт, нечистий) штовхає (спокушає) [під ребро]* – ‘хто-небудь робить щось необдумане, недоречне’ (ФСУМ, с. 31), *лукавий (нечистий) підкусив (напутив)* – ‘хтось зробив хибний, необдуманий або небажаний для когось вчинок’ (СФУМ, с. 355), східнословобожанське, степове *чорти підкушують кого* – ‘хто-небудь схиляється до негарного вчинку’ (ФСССГД, с. 530), лемківське *диябла послухати* – ‘1) посваритися; 2) жити у постійних суперечках’ (ФСЛГ, с. 185), порівн. також ПО: *хиба не чорт, щоб не спокусив!* (Ном., с. 46; див. ПП-3, с. 290), *сатана те тільки й робить, що людей на грехъ підводить* (Ком., с. 101), *чорт тільки те й робить, що людей у спокусу вводить* (ЗУПП, с. 181). Причину раптових негативних змін у поведінці людини, появу бажання вчинити ганебно вбачали в діях чорта, учинених з метою змусити людину відійти від власних переконань, моральних принципів. Зазначене репрезентують ФО: *лихий (нечистий, дідько) попутав* – ‘хто-небудь зробив щось погане, допустив помилку, не передбачивши небажаного результату; піддався спокусі’ (СФУМ, с. 337; порівн. Уд. I, с. 284; Ужч., с. 89; ПП-4, с. 251; ФСГЖ, с. 204), *як лихий попутав* – ‘сталось з ким-небудь щось неприємне, небажане; не пощастило комусь’ (СФУМ, с. 338), *біс попутав* – ‘хто-небудь зробив щось нехороше, допустив помилку, не передбачивши небажаного результату’ (Ужч., с. 89), *нечиста сила поплутала* – ‘трапилось з ким-небудь щось помилкове, необдумане, небажане’ (ФСУМ, с. 803), *якийсь мі дідько обпутав* з коментарем ‘говорить чоловік про своє минуле блукання, про безпідставну сварку чи бійку, яку зчинив був з іншим’ (Фр. I, с. 596). У поліських говірках ФО: *біс попутав* (Мац., с. 33, 466), *чорт попутав* (Мац., с. 466), *чорт повів* (Мац., с. 466), *лихе спутало* (Мац., с. 120), *лихе достутило* (Мац., с. 120) функціонують зі значенням ‘закінчити життя самогубством’. Життя, згідно з християнським віровченням, подароване людині Господом. Позбавити себе життя в будь-який спосіб означало піддатися спокусі диявола (порівн.: *хто вішається, тому дідько мотуз подає* (ПП-2, с. 186; див. ПП-3, с. 286), *хто сам сі втопит, того дідько вхопит* з поясненням ‘самовбійство вважає наш нарід тяжким гріхом, безпосереднім наслідком підшептів злого духа [...]’ [Фр. I, с. 291]).

Людина, що втратила зв’язок з Богом, часто для здійснення своїх планів шукала підтримки в чорта. Платою за сприяння нечистого була людська душа після смерті. Як зазначає П. Чубинський, після укладання словесної угоди, чорт вимагав розписки, написаної кров’ю з мізинця [див. 12, с. 191]. Зазначені уявлення стали підставою для утворення низки ФО: *запродав чортові душу* – ‘говорять про скупаря або лихваря’ (Фр. II, с. 82; див. Закр., с. 164; Ільк., с. 35; ПГУР, с. 266; Ном., с. 163; Фр. III, с. 324; ПП-3, с. 288), *продав чортові душу* (Ном., с. 163; ПП-2, с. 224; ПП-3, с. 288) *запродати душу чорту (дияволу, сатані)* з семантикою ‘зрадити кровні інтереси когось-небудь, відступитися від усього загальнолюдського’ (ФСУМ, с. 316), *продавати / продати душу / продавати душу дияволу* – ‘втрачати свою гідність, даючи згоду служити комусь; зраджувати’

(СФУМ, с. 573; див. Уд. II, с. 165; Ужч., с. 50), *ПО псові очі, а чортові душу запродав* (Ном., с. 163; порівн. Закр., с. 200; ПГУР, с. 326; Фр. II, с. 477; ПП-1, с. 194; ПП-2, с. 240). І. Я. Франко *ФО він сі дідькови запродав* подає з поясненням „загальне вірування в те, що чоловік може запродати за певні матеріальні користі свою душу чортові” [Фр. I, с. 585], порівн. *він би й душу дідькові записав* (Фр. I, с. 585), *записав чортові душу – приготується в пекло* (ПП-3, с. 293), *коли вже чорту душу записав, не нарікай, що в пекло ти понав* (ПП-3, с. 288), де дієслівний компонент *записати* експліцитно кодує факт, що це була письмова угода з дияволом¹⁶, а також порівн. *ФО у нього би й дідько душі не купив* (Фр. I, с. 594; ПП-3, с. 286). Наявність у структурі описаних *ФО* дієслівних компонентів *продати / купити* вказує на матеріальну вигоду для людини від укладеного договору (порівн. *душу [свою] продати за гроші* – ‘почати знатися з нечистою силою’ (ФПССС, с. 104)). Однак зобов’язання сторін, прописані в угоді, були або фікцією (порівн. *дідьком сі не доробиши*, зафіксовану з коментарем, що, за народним віруванням, людина, яка продала чортові душу, тільки видається багатцем, її багатство – це мана, і ним не можливо скористатися [див. Фр. I, с. 588]), або їх не виконував чорт, що реалізовано у *ФО-застереженні не заходи з дідьком у заклад* (Ном., с. 552; див. Закр., с. 186; Ільк., с. 63; ПГУР, с. 304; Фр. I, с. 592), адже в кінцевому результаті подібні угоди призводили до смерті людини, звідси *ФО скласти угоду з чортом* (ФСССГД, с. 498, 528), яка з семантикою ‘померти’ функціонує в східнословобожанських і степових говірках. З уявленнями про укладання договору з чортом пов’язуємо мотивацію *ФО віддати чортові (дідькові) душу* – ‘померти’ (СФУМ, с. 100). Підтвердженням цього є паралельне функціонування названої *ФО* зі значенням ‘продатися кому-небудь, відступивши від моральних норм’ (СФУМ, с. 100) та фіксація *ФО* в етнографічних джерелах кінця ХІХ ст. *віддати чортам свої душі* з семантикою ‘заставити свої душі нечистому’ (ФПССС, с. 276), *віддати свою душу нечистому* – ‘продатися кому-небудь’ (ФПССС, с. 104) (порівн. діал. західнополіське *віддати душу нечистому* – ‘закінчити життя самогубством’ (Мац., с. 66)). *ФО бісова (чортова) душа* (СФУМ, с. 225; ФСЛГ, с. 84), що уживається для вираження крайнього незадоволення кимсь, роздратування, обурення з приводу чого-небудь, виникла на підставі уявлень про укладання договору з дияволом як номінація для людини, душа якої практично вже належить чортові.

Отже, у фразеології української мови міфологічно-християнський міжкодовий перехід реалізується через зіставлення в образі *ФО* Бога і чорта (святе (Боже) / чортове, ангел / чорт, ангельський / чортовий, служитель церкви / чорт) як двох протилежних сил, доброї і злої (інтерпретація архетипної опозиції добро / зло). У *ФО*, співвідносних з міфологічними та нашарованими на них християнськими уявленнями про нечисту силу, заковано мовно-культурний образ чорта, згідно з яким чорт локалізується у пеклі, де завдає мук покійним грішникам, відчуває страх перед артефактами релігійного культу, основна його діяльність – спокуса людей з метою здобути душу людини після смерті. Мотивацію досліджуваних одиниць простежуємо експліцитно, що спричинене „життям” християнських вірувань про чорта як уособлення усієї нечистої сили у свідомості носіїв мови. У контексті проведеного дослідження перспективним видається аналіз реалізації міфологічно-християнського міжкодового переходу у *ФО*, мотивованих міфологічними та християнськими уявленнями про душу, що дасть можливість детальніше описати периферію міфологічного коду культури.

Література

1. Бирих А. Русская фразеология : ист.-этимол. словарь [Текст] / А. Бирих, В. Мокиенко, Л. Степанова. – 2-е изд. испр. – СПб. : Изд-во СПбГУ : Фолио-Пресс, 2001. – 704 с.
2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові ХVІІ–ХVІІІ ст. [Текст] / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.
3. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків [Текст] / В. М. Гнатюк // Українці : народні вірування, повір’я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 383–406.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури [Текст] : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

¹⁶ Діалектна фразеологія говірок Житомирщини зберегла *ФО угода з дияволом*, що має значення ‘непорядність’ [ФСГЖ, 57].

5. Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу [Текст] / [І. І. Огієнко]. – К. : АТ „Обереги”, 1992. – 424 с.
6. Кругликова Л. Е. Ни Богу свечка ни черту кочерга [Текст] / Е. Л. Кругликова // Русская речь. – 2008. – № 1. – С. 110–119.
7. Мокиєнко В. М. Образи русскої речі [Текст] : іст.-етимол. і етнолінгвіст. очерки фразеології / В. М. Мокиєнко ; ЛГУ ім. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 280 с.
8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: (ескіз української міфології) [Текст] / І. Нечуй-Левицький – К. : Обереги, 1992. – 88 с.
9. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти [Текст] / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Чибор І. С. Міфологічний код культури серед інших етнокультурних кодів [Текст] / І. С. Чибор // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 732–733 : Слов'янська філологія. – С. 290–294.
12. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського [Текст] / П. П. Чубинський. – Кн. 1. – К. : Мистецтво, 1995. – 222 с.

Список скорочень джерел

Арк. – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині [Текст] / Г. Аркушин. – Люблін–Луцьк, 2003. – 135 с.

Бес. – Бессараба І. В. Пословицы, поговорки, присловья, сравнения и проч., записанные в посаде Новой-Праги и в поселке Батезман Александрийского уезда [Текст] / И. В. Бессараба // Материалы для этнографии Херсонской губернии. – Пг. : Тип. Имп. акад. наук, 1916. – Т. 94. – № 4. – С. 489–519.

БФСРЯ – Большой фразеологический словарь русского языка: значение, употребление, культурологический комментарий [Текст] / отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.

Добр. – Добролюбова Г. М. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій [Текст] / Г. М. Добролюбова. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.

Дубр. – Дубровський В. Московсько-українська фразеологія [Текст] / В. Дубровський. – К. : Друк. б. Київської Друкарської спілки, 1917. – 148 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови [Текст] : в 7 тт. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 2 : Д – Копці / укладачі : Н. С. Родзевич [та ін.]. – 1985. – 572 с. Т. 5 : Р – Т / укладачі : Р. В. Болдирев [та ін.]. – 2006. – 704 с. ; Т. 6 : У – Я / укладачі : Г. П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 568 с.

Закр. – Закревський М. В. Старосветский бандурист [Текст] : в 3 кн. / М. В. Закревський. – Кн. 2 : Малороссийские пословицы, поговорки и загадки и галицкие приповедки. – М., 1861. – С. 139–230.

Зін. – Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті [Текст] / К. Зіновійв ; підг. текст І. П. Чепіга ; відп. ред. В. В. Німчук. – К., 1971. – С. 211–260.

ЗУПП – Збірка українських приказок та прислів'їв [Текст] / упоряд. А. Багмет [та ін.] ; передм. О. Ветухов. – 2-е вид., стер., з репр. відтворення вид. 1929 р. – К. : Техніка, 2004. – 218 с.

Ільк. – Ількевич Г. С. Галицкие приповедки и загадки [Текст] / Г. С. Ількевич. – Відень, 1841. – 118 с.

Ком. – Комаров М. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь [Текст] / М. Комаров. – Одеса : Тип. Е. И. Фесенко, 1890. – 125 с.

Мал. – Малинка А. Н. Пословицы, присловья, шутки [Текст] / А. Н. Малинка // Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов, 1902. – С. 186–219.

Мац. – Мацюк З. С. Из народу не викинеш: діалектний словник фразеологізмів [Текст] / З. С. Мацюк. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2006. – 134 с.

Ном. – Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] / уклад. М. Номис ; упоряд., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

Павл. – Павловський О. П. Фразы, пословицы и приговорки малороссийские [Текст] / О. П. Павловський // Грамматика малороссийского наречия / О. П. Павловський. – СПб., 1818. – С. 78–86.

ПГУР – Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси [Текст] // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. 2. – С. 227–362.

ПП-1 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини [Текст] / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; [упоряд. М. М. Пазяк; відп. ред. С. В. Мишанич]. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.

ПП-2 – Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру [Текст] / АН УРСР, Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського ; [упоряд. М. М. Пазяк ; відп. ред. С. В. Мишанич]. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.

ПП-3 – Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми [Текст] / АН УРСР, Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського ; [упоряд. М. М. Пазяк ; відп. ред. С. В. Мишанич]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.

ПП-4 – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток [Текст] / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.

Пуш. – Пушик С. Г. Приповідки: почув, записав і впорядкував Степан Пушик / С. Г. Пушик. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – 360 с.

СД – Славянские древности [Текст] : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995 – 2012. – Т. 1. А – Г. – 584 с.

ССНП – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь [Текст] / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

СФВ – Кірілкова Н. В. Словник волинських фразеологізмів [Текст] / Н. В. Кірілкова. – Рівне ; Острог : [Вид-во Нац. ун-ту „Остроз. акад.”], 2013. – 192 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [Текст] / укладачі : В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

Уд. – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови [Текст]: в 2-х томах / Г. М. Удовиченко. – К. : Вид-во АН України, 1984. – Т. 1. – 304 с.; Т. 2. – 384 с.

Ужч. – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 204 с.

ФПССС – Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини ХІХ століття [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Н. О. Барвіна та ін. ; [за ред. В. Д. Ужченка]. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 288 с.

Фр. – Галицько-руські народні приповідки [Текст] / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910. – Т. 1–3.

ФСГЖ – Добролюба Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини [Текст] / Г. М. Добролюба. – Житомир : ПП Туловський, 2010. – 404 с.

ФСЛГ – Ступінська Г. Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок [Текст] / Г. Ф. Ступінська, В. Я. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. – 472 с.

ФСССГД – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Вид. 6-е, доповн. й переробл.. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 552 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови [Текст] : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с. ; Кн. 2. – 984 с.

Чаб. – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини [Текст] / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 200 с.

Чуб. – Чубинский П. П. Пословицы [Текст] / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом / Юго-Западный отдел. – СПб., 1877. – Вып. 2. – С. 227–304.